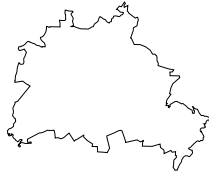

Piet de Moor

BERLIJN

LEVEN IN EEN GESPLETEN STAD

VANGENNEP ✓ AMSTERDAM

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	9
------------------	---

DEEL I | *Geweld*

1. Brandende boeken	15
2. School van geweld	20
3. De jacht op de joden	33
4. Met Joseph Roth in het Scheunenviertel	46
5. De droogwoners van Heinrich Zille	52
6. Altijd weer Hitler	62
7. De roemloze held van Rudolf Lorenzen en de demonen van de familie Himmler	68
8. Bommen op Berlijn	79
9. 'Frau, komm!'	92
10. Contrasten, luxe en gebrek	104
11. De boze sprookjes van Grimm en andere ambivalenties	114
12. Nazisporen, vooral arenden	121
13. Een luchtbrug voor West-Berlijn	126

DEEL II | *Gespleten*

1. Rebelle in de DDR, juni 1953	143
2. Willy Brandt, een moreel kompas	148
3. De Muur, niet enkel een technische schets	157
4. Sovjetdiplomaat Joeli Aleksandrovitsj Kvitsinski klapt uit de school	171
5. De vervloekte S-Bahn	182
6. In Oost-Berlijn: de angst van de bonzen	187

7.	Steinstücken en Klein Glienicke, twee keer Berlijn in het klein	203
8.	Nog eens Oost-Berlijn: het dagelijkse leven van de Müllers	209
9.	Hoe Egon Bahr de Muur openwrikt	219
10.	Een anticipatie op de val van de Muur: herrie in de Lennédriehoek	228
11.	Punk en de grauwe jaren tachtig	233

EEN INTERMEZZO MET LEVENSBERICHTEN

	<i>Ruige ervaringen of vluchten naar en uit Berlijn</i>	241
--	---	-----

DEEL III | *Geheeld?*

1.	Eindspel	257
2.	9 november 1989, een kater	266
3.	De herrijzenis van de Potsdamer Platz	276
4.	Postmigratie	290
5.	Vladimir Kaminer, een Rus in Berlijn: 'Ik maak me zorgen, mama'	296
6.	Het onrustige 'midden'	301
7.	Een beknopte handleiding voor het wonen in Berlijn	314

	<i>Noten</i>	317
--	--------------	-----

	<i>Bibliografie</i>	348
--	---------------------	-----

	<i>Personenregister</i>	359
--	-------------------------	-----

	<i>Plaatsnamenregister</i>	366
--	----------------------------	-----

	<i>Bronnen illustraties</i>	372
--	-----------------------------	-----

	<i>Dank en verantwoording</i>	373
--	-------------------------------	-----

1.

BRANDENDE BOEKEN

10 mei 1933. Op de Opernplatz⁴ in Berlijn en in eenentwintig andere Duitse universiteitssteden, in Kiel, Frankfurt am Main, München en Breslau, branden bergen boeken die ‘de eer van het Rijk besmeuren’: de executie van boeken die volgens de nazi’s vloeken met de Duitse geest.

Nazi-aanhangers gooien het werk van de joodse auteurs Lion Feuchtwanger, Stefan Zweig en Kurt Tucholsky in de vlammen. Het oeuvre van Heinrich Mann, Erich Kästner, Egon Erwin Kisch, Theodor Plievier en Arnold Zweig moet eraan geloven. Buitenlandse schrijvers worden niet ontzien. Omdat Ernest Hemingway kritisch over het Duitse aandeel in de Grote Oorlog heeft geschreven, wordt zijn *A Farewell to Arms* aan het vuur prijsgegeven. Hetzelfde lot ondergaan de boeken van John Dos Passos, Upton Sinclair en Jack London. De vlammen likken aan de werken van Maxim Gorki, Isaak Babel, Aleksandra Kollontai en Ilja Ehrenburg. In de vuurzee belanden de boeken van de Amerikaans-Poolse auteur Shalom Asch, de Fransman Henri Barbusse en de Tsjech Jaroslav Hašek. Op de zwarte lijst staan vierennegentig Duitstalige en zevendertig anderstalige auteurs.⁵

Op 17 maart 1933 had de Oostenrijkse schrijver en journalist Joseph Roth zijn vriend Stefan Zweig, die nog hoop koesterde, al gewaarschuwd: ‘Er is geen sprake van dat we in Duitsland nog kunnen verschijnen.’ Een paar dagen later werd hij nog scherper: ‘Wat ik u al geschreven heb, klopt: onze boeken zijn in het Derde Rijk onmogelijk. We zullen niet eens in de brochures staan. Ook niet in het blad van de boekhandel. De boekhandelaars zullen ons afwijzen. De SA-Sturmtruppen zullen de etalages inslaan.’⁶ In de late zomer van 1933 roept Roth uit: ‘We hebben Duitsland bezongen, het ware Duitsland! Daarom worden we heden door Duitsland verbrand.’⁷

De nationaalsocialistisch gezinde studenten zijn de aanstokers van de heksensabbat die de 'on-Duitse' boeken treft. Wolfgang Hermann, een bibliothecaris uit Spandau, heeft ervoor gezorgd dat ze de 'misdadige' literatuur moeiteloos op het spoor kunnen komen. Als hoofd van het Comité voor de herordering van de Berlijnse stads- en volksbibliotheken heeft Hermann een lijst opgesteld van alle auteurs die naar zijn mening verbrennungswürdig zijn.

Hermann is verguld dat de nationalistische studenten een beroep doen op zijn lijst. Maar de bibliothecaris is ook bezorgd. Hij betreurt het dat het bestaan van zijn index voortijdig is uitgelekt. Een vaktijdschrift heeft zijn lijst onder de titel 'Der neue Nationalismus und seine Literatur' gepubliceerd. Hermann vreest dat de bibliotheken de gewraakte boeken snel in veiligheid zullen brengen en dat de studenten achter het net zullen vissen. Maar zijn angst is ongegrond.

De boekverbranding is een idee van de studenten. In navolging van Joseph Goebbels' ministerie van Voorlichting en Propaganda hebben ze een eigen hoofdkantoor voor pers en propaganda opgericht. Dat bureau verspreidt begin april 1933 een circulaire die de vernietiging van de on-Duitse literatuur aankondigt: 'Openbare verbranding van joodse ondermijnende geschriften door de studentengenootschappen van de universiteiten naar aanleiding van de schaamteloze hetze van het mondiale jodendom tegen Duitsland.'

De bestuursorganen van de Duitse universiteiten protesteren niet of nauwelijks tegen de plannen van de studenten. De rectoren houden zich op de vlakte. Hun kritiek beperkt zich tot de bagatelliserende opmerking dat de studenten misschien ietwat overdrijven. Ook van de Duitse PEN-club en de Vereniging van de Duitse Boekhandel komt er geen verweer, integendeel. Op 12 april 1933 steekt de Vereniging de studenten een hart onder de riem: 'De Duitse boekhandel begroet de nationale verheffing. Hij heeft meteen getoond dat hij klaar staat om haar doelstellingen te helpen realiseren.'⁸ Verbazingwekkend is die samenwerking niet. 'Sinds 1918 vroegen de boekhandels in de provincie, voordat ze een boek in de etalage legden, zelfs nog vóór ze het hadden gelezen, of de schrijver een jood was,' schrijft Joseph Roth, toen al een balling, in de *Cahiers Juifs* (Parijs, september 1933),

erop wijzend dat er al in 1900 een literair antisemitisme in Duitsland is ontstaan.

De gelijkgeschakelde pers laat zich niet onbetuigd. Drie maanden na het opdoeken van de Weimarrepubliek roepen de kranten hun lezers op om bij te dragen aan het vernietigen van staatsvijandige literatuur. De Duitsers kunnen hun trouw aan het nieuwe regime betuigen door de ‘asfaltliteratuur’ – volgens Meyers Konversations Lexikon van 1936 zijn dat de ‘werken van wortelloze Großstadtliteraten’ – te dumpen in inzamelokalen.

In de ochtend van woensdag 10 mei 1933 schuimen de studenten de depots af. Ze stapelen de buit op in hun hoofdkwartier in de Oranienburger Straße. Dan gooien ze de boeken in de laadbakken van vrachtwagens waarop nazivlaggen wapperen. De boeken zien eruit als veroordeelde gevangenen die naar het schavot worden gebracht, schrijft Philip Metcalfe in 1933.

De bizarre optocht in Berlijn bestaat uit een fanfare en een met fakkelzwaaiende groep studenten. Gewone burgers sluiten zich niet aan. Aan de stoet lijkt geen einde te komen omdat de in kleine formaties oprukkende jongeren grote gaten laten vallen in hun rangen. Om elf uur 's avonds arriveren ze eindelijk op de Opernplatz. Het regent. In het midden torent een brandstapel van drie kubieke meter, die door een pyrotechnische firma is opgericht. Een podium is met schijnwerpers, filmcamera's en microfoons uitgerust. Het spektakel is het zoveelste Großereignis in rij.

Op de Opernplatz staat ook de Poolse reporter Antoni Sobański, vijfendertig jaar, die het autodafe gedetailleerd beschrijft. Sobański registreert een opgewekte atmosfeer, ‘het is immers lente’. Nu komen de studenten in actie: ‘Ze gingen rond de stapel met benzine doordrenkte houtblokken staan en wierpen er hun fakkel in – zo ontstonden de historische vlammen. De muziek speelde de hele tijd door.’⁹

Een twintigtal studenten treedt naar voren om het vuur te voeden: ‘Ieder had een boek in de hand en terwijl hij het in het vuur wierp, riep hij telkens tegelijkertijd dezelfde rituele “vuurspreuk” uit: “Hiermee geef ik de geschriften van Sigmund Freud aan de vlammen prijs”, “Hiermee geef ik de geschriften van Erich Maria Remarque aan de vlammen prijs”’

Daarna maken ze plaats voor de kameraden die tussen de vrachtwagens en de brandstapel een menselijke ketting vormen. Nu gaan de boeken van hand tot hand. De laatste student, die het dichtst bij de vuurhaard staat, gooit ze hoog in de lucht, waarbij ze ‘hun witte bladen spreiden en als vogels neerwaarts fladderden’. De muziek blijft spelen, terwijl het licht van de schijnwerpers troosteloos over het plein glijdt. De menigte, die eerst nog juicht, kijkt nu alleen nog zwijgend toe. Een van de boekverbranders gaat na een tijdje doodmoe op een stapel boeken achteroverliggen, ‘als een boerenjongen die uitrust in het hooi’.

Met de dood in het hart observeert Sobański het spektakel: ‘Een grote droefheid maakte zich van me meester en ik liet mijn tranen stromen. Ik treur om de boeken als stervende dingen. Ik treur om het volk dat deze schande op zich heeft geladen.’ Uit de brandstapel redt Sobański een affiche die Erich Maria Remarques anti-oorlogsroman *Im Westen nichts Neues* prijst.

Dan snijdt de stem van Goebbels door het nachtelijke Berlijn: ‘Deze vlammen werpen hun schijnsel niet alleen op het definitieve einde van het oude tijdperk, maar tevens op het begin van het nieuwe. Nooit eerder hebben jonge mensen zozeer het goede recht gehad de verderfelijke geest van het verleden op te ruimen. Als de oude mannen niet begrijpen wat er gaande is, laat ze dan wel begrijpen dat wij jongeren er de hand in hebben gehad.’ Zijn toespraak rondt hij af met de pathetische uitroep: ‘O, mijn eeuw, het is een vreugde om te leven.’

Bij de eerste tonen van het Horst Wessellied strekt het publiek armen en handen uit voor de Hitlergroet. Daar doet Sobański niet aan mee. Hij beseft dat zijn verzuim een provocatie is, maar de omstanders spreken hem er niet op aan. Gedeprimeerd probeert de reporter bepaalde aspecten van de onderneming in een positief daglicht te plaatsen. Tijdens de optocht naar het centrum hebben de studenten de erotisch getinte titels uit de stapels gered. Sobański: ‘Dat bewijst tenminste nog dat ook onder Hitler de jeugd menselijk is gebleven.’ Zou het?

Magnus Hirschfelds Instituut voor Seksueel Onderzoek, ondergebracht in een villa in de wijk Tiergarten, is al op 6 mei kort en klein geslagen. De daar gestolen boeken van Sigmund Freud, Oscar Wilde,

Richard von Krafft-Ebing en natuurlijk ook het werk van Hirschfeld zelf belanden ook in het vuur op de Opernplatz.¹⁰

De schrijver Erich Kästner observeert er de terechtstelling van zijn eigen werk. In 'Über das Verbrennen von Büchern' zal Kästner later lucht geven aan de emoties die hem toen overmanden. Het was alsof hij zijn eigen begrafenis bijwoonde.

Vanuit zijn ballingsoord Zürich fulmineert Bertolt Brecht in zijn gedicht 'Die Bücherverbrennung' tegen de nazi's omdat ze zijn werk over het hoofd hebben gezien: 'Een verjaagde dichter, een van de besten, merkte tijdens het bestuderen van de lijst van de verbranden ontzet dat zijn boeken vergeten waren. Hij haastte zich naar zijn schrijftafel, overweldigd door woede, en schreef een brief naar de machthebbers. Verbrand me! schreef hij met vlammeende pen, verbrand me! Doe me dat niet aan! Ik wil niet overblijven! Heb ik soms niet altijd de waarheid verteld in mijn boeken? En nu behandelen jullie me als een leugenaar! Ik beveel jullie, verbrand me!' Ook Oskar Maria Graf vindt dat hij de schande van het niet-verbranden niet heeft verdiend. Op 12 mei 1933 lanceert hij in de Weense *Arbeiter-Zeitung* de oproep: 'Verbrennt mich!'

Drie dagen na de boekverbranding publiceert het *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel* de namen van de 'gevaarlijkste' en meest 'on-Duitse' schrijvers. Op 16 mei 1933 verschijnt de volledige lijst met honderdeenendertig namen.

Dat de werken van de toen verguisde schrijvers nu weer in de belangstelling staan, is onder meer de verdienste van Georg P. Salzmann (1930-2013), een boekhouder die in de jaren zeventig de 'verbrande' auteurs begon te verzamelen. In 2009 schonk hij zijn collectie aan de Augsburgse universiteit.

Toen de boeken op de Berlijnse Opernplatz brandden, was Salzmann een jongetje van een jaar of drie. Zijn vader was een overtuigde nationaalsocialist die op het punt had gestaan zijn hele gezin uit te moorden toen de nederlaag van nazi-Duitsland onafwendbaar bleek. Uiteindelijk doodde hij alleen zichzelf.

2.

SCHOOL VAN GEWELD

Als op die tiende mei 1933 de boeken branden, zit Hitler al stevig in het zadel. Drie maanden eerder heeft de bejaarde president Paul von Hindenburg hem tot rijkskanselier benoemd.

‘Alle tegenkrachten lijken van de aardbodem verdwenen. Deze volledige ineenstorting van een zojuist nog bestaande macht, nee, haar volledige verdwijning [...] schokt me diep,’ noteert in Dresden de romanist Victor Klemperer op 10 maart in zijn dagboek. Maar met die ‘zojuist nog bestaande macht’ was het in werkelijkheid maar pover gesteld. Als Hitler op 30 januari 1933 de teugels in handen neemt, is de Weimarrepubliek al een staat die heeft gefaald. De 43-jarige Bella Fromm, een joodse society-journaliste bij de oerdegelijke, burgerlijke *Vossische Zeitung* is minder naïef dan Klemperer. Een half jaar eerder al, op 31 augustus 1932, bekritiseerde ze in haar Berlijnse dagboek de burgerlijk-conservatieve partijen die in de waan verkeerden dat ze de nazi’s konden beteugelen (einrahmen) door ze op te nemen in de regering: ‘Ze denken dat ze aan de macht kunnen komen door de bruine bende als werktuig te gebruiken. Ik ben bang dat het werktuig een eigen leven zal gaan leiden en iedereen die zich niet onvoorwaardelijk aan zijn zijde schaart nietsontziend aan de kant zal vege.’¹¹

De Berlijnse publicist Sebastian Haffner, die in 1938 naar Engeland zal emigreren om van daaruit Hitler met de pen te bestrijden, verwoordt de ijdele hoop van vele Duitsers: ‘De dertigste januari 1933 bracht geen revolutie, maar een regeringswisseling. Hitler werd rijkskanselier, overigens beslist niet als leider van een naziregering (behalve hij zaten er slechts twee nazi’s in het kabinet), en zwoer trouw aan de grondwet van de Weimarrepubliek. De winnaars waren, volgens de gangbare opvatting, helemaal niet de nazi’s, maar de mensen van de burgerlijke

rechtse partijen, die de nazi's hadden "gebonden" en alle sleutelposities in de regering bezetten.¹²

Maar de gangbare opvatting is niet juist. In zijn prachtige huis naast de Brandenburger Tor vervloekt de oude joodse schilder Max Liebermann de nazi's die, na het uitspreken van het wachtwoord 'grootmoeder is dood', op de avond van 30 januari 1933 met hun brandende fakkels triomfantelijk door de Brandenburger Tor marcheren. Bij het aanschouwen van de massa bruinhemden laat Liebermann zich 'berlinernd' ontvallen: 'Ick kann jar nich soville fressen, wie ick kotzen möchte.' ('Ik kan niet zoveel eten als ik zou willen kotsen.')

Voor de Franse ambassade op de Pariser Platz houden de SA-fanfares halt en blazen het soldatenlied 'Siegreich wollen wir Frankreich schlagen'. Langs het Palais Blücher, waarin de Amerikaanse ambassade is gevestigd, en oog in oog met het Kurländer Palais, de diplomatieke basis van de Sovjet-Unie, trekken de stormtroepen naar de Reichskanzlei in de Wilhelmstraße 77/78. Daar heeft, eindelijk, hun leider, rijkskanselier Hitler, zijn intrek genomen nadat hij vijf maanden in het naburige hotel Kaiserhof had geantichambreerd. Nu is het moment gekomen om de Wilhelmstraße – het regeringskwartier – de genadeslag te geven, zoals Joseph Goebbels al op 13 augustus 1932 in zijn dagboek heeft bedreigd. In ijltempo wordt Berlijn bedolven onder een zee van gigantische swastikavlaggen, die voortaan de publieke ruimte verstikken: 'Ik kan onder deze hakenkruisvlag, die nu uit alle vensters wappert, niet leven, niet ademen,' noteert de joodse arts Hertha Nathorff in haar Berlijnse dagboek.¹³

Of men het rijkskanselierschap van Hitler had kunnen voorkomen, of de burgerlijke partijen er verkeerd aan hadden gedaan om Hitler als *incontournable* te beschouwen, is nog altijd een discussiepunt. 'Er heerste destijds in Duitsland al diezelfde ziekelijke neiging onder Hitlers tegenspelers om hem alles wat hij wenste onvermoeid steeds weer en steeds goedkoper aan te bieden en bijna op te dringen,¹⁴ meent de jonge jurist Haffner als hij tot zijn ontzetting in de kranten leest dat Hitler een kabinet van nationale eenheid gaat leiden. Haffner: 'Ik voelde iets als de tegelijk bedreigende en weerzinwekkende nadering van een bloeddorstig dier, een vuile, scherpe klauw van een poot bij mijn gezicht.'¹⁵